

А. В. Макарова

ПОВИННОСТІ ЗАЛЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII ст.

У повідомленні, головним чином на матеріалах маєткового комплексу Жевуських, аналізуються повинності залежного селянства Подільського воєводства у XVIII ст.

Ключові слова: Подільське воєводство, залежні селяни, повинності.

Одним із перших дослідників, котрий звернувся до характеристики фільварково-панщинної системи господарювання на Поділлі у XVIII ст., був М.С. Грушевський [8]. Першу в українській історіографії спробу комплексного аналізу магнатського господарства XVIII ст. здійснив уродженець Старокостянтинова Олексій Баранович (1892–1961). Об'єктом свого дослідження вчений обрав маєтки Вишневецьких у південній частині Волинського воєводства. Проте через «невірне» бачення історичного процесу він був репресований. Лише у 1952 р. його стаття [6], а в 1955 р. й монографія побачили світ у Москві російською мовою [5].

У низці статей, опублікованих в 1958–1961 рр., Валентина Маркіна здійснила дослідження становища селянства на Правобережній Україні у XVIII ст., розвитку фільваркового господарства, грошової та відробіткової ренти тощо [13-15]. Підсумком цих досліджень стала монографія [12].

Вивченням історії Подільського воєводства Речі Посполитої багато років займається львівський історик Микола Крикун, у тому числі його зацікавила становище селян регіону у XVIII ст. [9-11]. В останні роки розвиток магнатського панщинно-фільваркового господарства у Подільському воєводстві вивчає учень М. Крикуна Ю. Овсінський [16-21].

У 60-х роках XX ст. у Польщі вийшли друком дві монографії, що мають пряме відношення до теми нашої роботи. Владислав Серчик на підставі вивчення архівів магнатів Жевуських, Потоцьких та ін., які зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві, опублікував дослідження «Господарство магнатське Подільського воєводства в другій половині XVIII століття» [29]. Зенон Гульдон присвятив свою роботу з'ясуванню торгівельних зв'язків магнатських латифундій Правобережної України з великим портовим містом Гданськ в другій половині XVIII століття [28].

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення опублікованих джерел та здобутків історіографії визначити повинності залежного селянства Подільського воєводства у XVIII ст.

Вчені не раз зазначали, що багатство й різноплановість джерельних матеріалів магнатських архівів дає можливість детально розглянути суспільно-економічних стосунків в їхніх маєткових комплексах [4]. Чи не найбільше архівних матеріалів до теми дослідження зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві [24]. Один з небагатьох магнатських архівів в Україні, де зберег-

лися рапорти і звіти фільваркової адміністрації – архів магнатів Жевуських, які мали маєтки і на Поділлі [12, с.21].

Як відомо, мінімальні обсяги повинностей підданих селян регулювалися законодавчо. Так, 27 березня 1703 р. сеймик Подільського воєводства прийняв постанову про скорочення строку пільг селянам на слободах і збільшення їхніх повинностей у панських маєтках. Відтепер власник мав право вимагати від підданих, які прожили 1 рік у маєтках, відробляти по 1 дню панщини на тиждень, а також платити чинш, десятину та інші давні повинності – відбувати підводну повинність та польові роботи («заорки», «оборки», «закоски», «обкоски») [1, с. 601-605, 614-615].

Питання про місце панщини на Поділлі до сьогодні не знайшло однозначної відповіді в історіографії. В. Маркіна запропонувала схему, за якою в Подільському воєводстві (особливо в його південно-східній частині) послідовно змінювали одне одного три типи помість: 1) панування чиншу й данин (дрібні селянські господарства в стані відновлення), 2) суміщення грошової і відробіткової ренти (панщинні споживацькі фільварки), 3) панування відробіткової ренти (власне поміщицьке господарство) [12, с.57, 230].

В подільських маєтках М. Жевуського окремі категорії населення були звільнені від всіх повинностей, як і від панщини. До таких належали дрібна чиншова шляхта, сільська адміністрація (війти, старости, підстарости, присяжні), а також осадчі – слобідські отамани. До категорії «вільних до двірських послуг», окрім челяді, належали козаки надвірної хоругви магната. Повинності й обов'язки залежних селян перед двором визначалися інвентарними описами, регулярно змінюваними й доповнюваними на вимогу власника. При цьому фундаментальну роль у системі фільваркового господарства відігравали панщинна повинність і подільських господарств на «піші» й «тяглові» [21].

Найбільш ранні відомості, коли йдеться про процес становлення фільварково-панщинних відносин, маємо про Новий Костянтинів. 21 липня 1717 р. перепис місцевої громади виявив тут 148 господарств, з них: чотиритягових – 2 (1,3%), тритягових – 8 (5,5%), двотягових – 27 (18,2%), одנותягових – 74 (50%), піших – 37 (25%). 42 господарства (28,3%) перший рік перебували на слободі. Окрім надання слобод, власник маєтку заохочував підданих до покращення якості їхнього тягла. Однак, перелік селянських повинностей, зафіксований 1720 р. стосовно даного ключа, вже засвідчує використання на стадії організації фільваркового господарства панщини. Згідно з цим переліком, дво- й більше «тяглові» господарства сплачували чинш – «від вола й коня по 6 золотих, а хто має четвірку спряганої худоби і цілий плуг, той платить лише від трьох, тобто по 5 золотих». «Одנותягові» й «піші» господарства відробляли панщину 1 день на тиждень (52 дні на рік). Усі без винятку господарства мали відбути 2 дні (інколи й 3, «як є потреба на спуск горілки») толоки на рік [16, с.48-49].

Інші види відробітку визначалися доцільністю. Зокрема, нею визначалися кількість «шарварків», які належало «використовувати до млинів і ставів».

З-поміж решти повинностей у переліку йдеться про зимові й літні заорки та оборки, закоски та обкоски, зажинки та обжинки (8 днів на рік) – лише останні два види були унормовані (у їх рахунок кожне господарство мало нажати 3 копні, звести їх до гумна й обмолотити). Таким чином, у 20-х роках дво- й більше «тяглові» селянські господарства ключа відбували, окрім чиншу, близько 34-35, одנותяглові – 86-87 (з них 52 панщини), піші – 82-83 (з них 52 панщини) відробіткових днів¹. Тоді ж вказано кількість господарств ключа, які відбували панщину – 50 одנותяглових і 24 піших (з них 25 одנותяглових й 10 піших господарств колишніх слободян, у котрих «вийшов» трирічний термін слобод). Це становить 3848 днів панщини на рік. Оскільки за 3 роки перебування Новоколястинівського ключа в посесії (1717–1720) кількість господарств скоротилася зі 148 до 106, то панщину тут відбували майже 70% підданих [17, с.60].

В 30-х роках у мастках Жевуських паралельно зі становленням фільварків тривав процес зміцнення селянських господарств. З 440 господарств Новоколястинівського ключа 315 (71,6%) були «тягловими». На одне «тяглове» господарство припадало в середньому по 1,5 вола та коня. Чотиритяглові господарства становили – 1,9%, тритяглові – 9,2%, двотяглові – 29,7%, одנותяглові – 59,2%. Основну частину (71% усіх господарств ключа) становили одנותяглові й піші селяни (зобов'язані й надалі відробляти 1 день панщини в тиждень).

Згодом у Новоколястинівському ключі кількість толок зменшилася, проте з'явилися нові повинності. «Тяглові» господарства відтепер мали виконувати «підводну» повинність (подорожчину) – не дає як за 4 милі, або сплатити в її рахунок 10 злотих до двору. Були встановлені й щорічні обсяги подорожчини – 25 підвод з цілого ключа. Вони ж мали постачати двору «святочні дрова» – «на свята по 1 підводі, а на Різдво по 2 на опалення замку привезти повинні». Вперше фіксується «бджолина» десятина – «10-й пень до двору» (або замість неї «очкове» – по 6 грошів від вулика). Від підданих цілого ключа належалося щорічно виготовляти й здавати до двору не менше 12 півсотків полотна [17, с.62].

У Михаїпільському ключі, де фільварок розвивався інтенсивніше, а основний акцент робився на зернове господарство, спостерігаємо значно більші обсяги панщини. Для 25% селянських господарств, які залишилися «на чинші», його розміри було збільшено. Від кожного робочого вола й коня, наявного у чиншовому господарстві, вже належало давати до скарбу – по 8, а від кожного молодого бика, впряганого до плуга, – по 1 злотому. Окрім цього, належалося давати по 1 злотому «рогівщини» від кожної корови. Чиншовиків відтепер зобов'язали давати й «осип» (вівсяний оброк) – «2 дубівки двірської міри від кожного тягла», тобто 1 півмірок від пари волів чи коней. Усі господарства Михаїпільського ключа, незалежно від ста-

¹ Важкі й кам'яністі подільські ґрунти вимагали «спрягання», щоби зрушити важкого залізного плуга, однак селян, які мали дві пари волів, було небагато. Тому, коли селянин виходив на панщину зі своїм плугом і чотирма волами, йому зараховували відпрацьований день за два.

тусу, відбували фіксовані шарварки (двічі на місяць) й толоки. Інші відробіткові повинності, які вже існували в Новокосянтинівському ключі, «усі без винятку 1 день в тиждень, без жодних відмов відбути повинні», зазначалося в новому переліку повинностей. Піддані також були зобов'язані мочити коноплі, складати льон, давати розсаду капуста, садити й поливати її поза панщиною. З інвентарних натуральних данин існувала лише повинність щорічно віддавати до двору 1 каплуна і 2 курей або дозволялося заплатити за них грішми (за каплуна – 12, за курку – 6 грошів) [20, с.202].

З кінця 30-х років реєстри також фіксують ставчину – один з видів панського грошового податку. Ставчина бралася з громади села, в якому був один або декілька ставів (всього на Поділлі Жевуські мали 28 ставів), в роки, на які не випадав його спуск. Збирали ставчину переважно відразу після св. Міхала, хоча траплялось й раніше. У її рахунок тяглові господарства давали по 3, піші – по півтора злотих. Від пилипонів (старобрядців) з села Луки Новокосянтинівського ключа ставчину брали по 3 злотих. За будь-яких умов сплата ставчини селянами не звільняла їх від заборони вилуку «на повній воді». Окрім сплати ставчини, селяни змушені були виконувати низку «зимових» повинностей, зокрема – прорубувати сокирами ополонки в замерзлих ставах. Якщо ж придуха траплялася, провіантовий писар складав реєстр «берегової риби з придухи», котру «роздавали на громаду». Більшу рибу відразу ж різали й солили в присутності адміністратора й присяжного. Восени (згідно з реєстром) селяни сплачували вартість цієї риби разом з іншими данинами [18].

Згідно з переліком повинностей підданих Новокосянтинівського ключа (1745 р.) окрім чиншу (за 1 «тягло» 6, а як більше трьох, то не більше 18 злотих), всі «тяглові» господарства зобов'язані були відпрацювати 2 дні панщини в тиждень, а піші – 1 день. М. Жевуський встановив фіксовану вартість 1 дня «пішої» панщини, яка становила 6 грошів (або 5 злотих 12 грошів на рік) й відповідала вартості 1 толоки. У 40-х роках була започаткована нова повинність – «прядіння мотків з панського прядива на аршинове (руське) мотовило – в пасі 20 по 24 нитки»: «Тяглові» господарства повинні були випрясти по мотку, а «піші» – по півмотка «поза панщиною».

З початку 50-х років М. Жевуський через значну нестачу робочої сили, потрібної у фільварку, знову застосував нові слободи для новопоселенів. Так, у Росолі станом на 1756 р. лише 66 господарств (52,4%) виконували повинності (з них 41 «тяглове» й 25 «піших»), тоді як 54 двори (42,8%) – це господарства слободян, осілих у 1753–1756 рр. [16, с.49].

Оскільки під кінець 40-х років наявність тягла в селянських господарствах стала нестабільною ознакою, надалі в декотрих маєтках почали враховувати наявність і кількість виміряного поля. Тому 1754 р. 145 селянських господарств Михалпільського ключа (51% всіх господарств ключа) були поділені на «шнурові» – 46 (31,8%), «півшнурові» – 49 (33,9%) та «загородників» (малоземельних селян) – 39 (26,6%). На чинші перебувало лише 11 селянських господарств (7,7%). Таким чином, 92,3% селянських господарств ключа відбували панщину.

Відтоді «кожен шнуровий панцизняний згідно зі спорядженим інвентарем від св. Войтєха до св. Марціна – 3, а від св. Марціна до св. Войтєха – 2, півшнуровий цілорічно по 2, загородник – по 1 дню панщини на тиждень». «Шнуровий» тут ототжнюється з колишнім «дво- й більше «тягловим» (131 день панщини на рік), «півшнуровий» – з «однотягловим» (для третини господарств така заміна статусу означала збільшення панщини з 79 до 104 днів на рік), загородник – із «пішим» – 52 дні панщини на рік. У 1754 р. підданими цього ключа було сумарно відпрацьовано 8348 панщинних днів (з них шнуровими – 5256, півшнуровими та загородниками – 3092). Як бачимо, на Михалпільському фільварку вже у 50-х роках відбулося збільшення відробіткової повинності, котра торкнулася лише більш заможних селянських господарств. У 50-х роках нових обрисів набула й данина птицею: «півшнурові» і «шнурові» мали дати до двору по 2, «загородники» – по 1, чиншові «шнурові» й «півшнурові» – по 1 капдуну (або 6 грошів за кожного). В Михалполі й Росоші до переліку грошових данин додалася «райтарщина» (данина на утримання надвірної хоругви магната), що її «як чиншові, так і панцизняні давати мають»: «шнурові» – 2, «півшнурові» – 1 злотий, «загородники» – 15 грошів. Перелік натуральних данин доповнила «овеча» десятина (один баран або двадцять вівця з ягням). Єдиним пом'якшенням у вказаних маєтках став дозвіл зараховувати селянським господарствам з виснаженим тяглом як «подорожчину» менш обтяжливе вивезення двічі на рік пасік на точки й звезення їх до стебника [17, с.63].

У 1750 р. у власність М. Жевуського перейшов Миньковецький ключ. У ключі були залишені всі атрибути, встановлені його попередніми власниками – інші рамки «міжсезоння», значно менші обсяги панщини, старий поділ за ознакою наявності й кратності тягла. Тут налічувалося 115 господарств інвентарних підданих (з 205 наявних у ключі), з яких 39% перебували на чинші й 61% відбували панщину. З-поміж 70 «панщинних» господарств було 22 «двотяглових», 18 «однотяглових» й 30 «піших» [17, с.64].

«Двотяглові» піддані Миньковецького ключа відробляли від св. Юра (6 травня) до св. Міхала (29 вересня) – 2, а від св. Міхала до св. Юра – 1 день панщини на тиждень, а «однотяглові» й «піші» – взимку й влітку по 1 дню. Відтак, у 1750 р. на «двотяглого» підданого тут припадало 83 (з них панщини – 71), на «однотяглого» й «пішого» – по 64 (з них панщини – 52) відпрацьованих повинних дні. Цього року підданими Миньковецького ключа було сумарно відпрацьовано 4127 повинних днів (панщини – 3467 і шарварків – 660).

На початку 60-х років співвідношення господарств інвентарних підданих почало змінюватися на користь панщинних – 83 (51,5%) проти 78 (48,5%) чиншових. Відтепер на 1 «двотяглого» тут вже припадало 94 (з них панщини – 71), на «однотяглого» – 75 (з них панщини – 52), на «пішого» – 73 (з них панщини – 52) відпрацьованих повинних дні. Кожна з перелічених категорій відбувала й нові для цього ключа повинності – 6 днів «закосок-обкосок, зажинок-обжинок, заграбок-обграбок» («тяглові» ще й 2 дні «заорок-оборок»),

2 толоки. Сумарно підданими ключа було відпрацьовано 9739 повинних днів (панщини – 4904, інших повинностей – 4835 днів [з них 3414 «чиншовиками»]. Сума відпрацьованих повинних днів зростає тут у 2,35 рази, в основному за рахунок добре відомих у інших ключах повинностей. При цьому обсяги відбуваної згідно з реєстром панщини залишилися незмінними [17, с.64-65].

Втрати селянськими господарствами «тяглового» поголів'я спричинили у 70-х роках процес їх обезземелення й розшарування в селянському середовищі. В. Маркіна основними причинами «обезтяглення» селянських господарств у цей період вважала «феодалний гніт і пауперизацію селянства» [12, с.46]. Проте не в інтересах власника було позбавляти селянина тяглової сили.

Хоча обсяги інвентарних повинностей у Михаїльському ключі залишалися сталими, в черговому переліку повинностей (1776 р.) окрім «загородників», з'явилася категорія «комірників». «Комірники» були зобов'язані «літні роботи, як-от підсіювання збіжжя, прополювання, а також панщину цілий рік 1 день в тиждень відбувати». У 1786 р. у контракті на продаж Ф. Жевуським Лучинецького ключа вже згадуються «загородники, комірники, халупники та їхні повинності».

На кінець 80-х років при визначенні інвентарних повинностей у подільських маєтках Жевуських повернулися до давнього принципу «тягловості» чи «безтягловості» господарства. Однак ситуація із «тягловим» поголів'ям селянських господарств залишалася незадовільною. Так, у Новокосянтинівському фільварку з'являються наймані сезонно «дрововози», оскільки, очевидно, лише за рахунок «святечних дров» і подорожчини задовільнити потреби двору селяни були вже не в стані [29, с. 62].

Є всі підстави стверджувати, що у 80-х роках процес зубожіння й розшарування селян у подільських маєтках Жевуських не припинявся, його підґрунтям було обезтяглення селянських господарств. Частково причини цього явища слід шукати в перепрофілюванні подільських фільварків та зменшенні посівних площ, коли поступово відпала потреба у значній кількості селянського тяглового поголів'я.

У 1780-х роках «тяглові» господарства Новокосянтинівського ключа мали відбути «2 літні й 1 зимовий день панщини на тиждень», 12 «літніх днів», 12 шарварків щорічно, а «піші» – «як влітку, так і взимку – 1 день панщини на тиждень», 10 «літніх днів» й 12 шарварків). Таким чином, на «тягове» господарство тут припадало щорічно 130 (з них панщини – 106), а на «піше» – 74 (з них панщини – 52) відробіткових днів, що відповідало обсягам 30–40-х років [17, с.68].

До панщини заучалася лише частина підданих Новокосянтинівського ключа. Так у 1745 р. її відбували лише 35 господарств у Зиновинцях і Дяківцях – 2444 днів на рік (з них тяглої панщини – 2076, а пішої – 368). У 1754 р. панщину відбували 48 (8,2%) із 580 наявних у ключі господарств (в Новому Костянтиніві – 12, Кудинці – 3, Зиновинцях – 12, Дяківцях – 21). Погодимось з В. Маркіною, що відсоток панщинних господарств тут не-

значний, зате обсяги панщини достатньо стабільні – 2496 днів на рік. Упродовж 40–50-х років навіть виробився її певний раціональний рівень – близько 2,5 тисяч днів на рік [12, с.64].

Як бачимо, обсяги панщини у маєтках Жевуських ніколи не перевищували 3 днів на тиждень (131 дня на рік). Окрім феодального примусу (повинності й данини), в маєтках М. Жевуського спостерігаємо й залишки феодального баналітетного права. Так, «згідно з панським наказом і давнім звичаєм» підданам суворо заборонялося везти збіжжя до непанських млинів [12, с.163].

За пропінаційним звичаєм «піддані на весілля, хрестини, похорони, празники й інші okazji трунків зі сторони брата не повинні під штрафом». Більше того, шинкарям дозволялося «накидати трунки на громаду». У 1760-х роках в Новокостянтинівському ключі для «потрійного тяглого» господарства була встановлена щорічна норма у 5, «двотяглого» – 3, «однотяглого» – 1 гарнець, «пішого» – 6 кварт горілки. При цьому корчмарів застерігали, щоб «борги більші не заводили, поки попередніх не віддадуть», ніж «потрійному чи подвійному» – на 12, «однотягловому» – на 6, «пішому» – на 3 злотих. Пропінація підривала селянське господарство, оскільки витягувала кошти, які могли б бути спрямовані на його розвиток. Більше того, отримуючи напої в борг, селянин розраховувався збіжжям (нерідко за заниженими цінами), а відтак був позбавлений можливості реалізувати його на внутрішньому ринку. Існувала й монополія двору на продаж (фактично примусовий) селянам солі, оселедців (не завжди свіжих) та залізних виробів [17, с.67].

У соціальной політиці Жевуських простежується намагання всілякими способами збільшувати кількість господарств підданих у своїх маєтках. Так, усім тим, які «жонаті при батьках сидять без ґрунту і тільки найнятим ґрунтом обходяться», наказувалось «по можливості навесну ґрунт виділити». З 1741 р. у Михалполі й Росоші «синам і зятям, котрі від родичів на свій ґрунт добровільно від'єдналися», а особливо тим, які з них збиралися будуватися, надавалися «слободи» – вони звільнялися «на 1 рік від всіх двірських повинностей і данин». «Прийшлим людям» (примусовим переселенцям і селянам-втікачам) належало «надавати слободи згідно зі звичаєм» – не менш, ніж на 2–3 роки. Фільваркова адміністрація закликала людність на слободи під час торгів і ярмарків.

У 1753–1756 рр. слободяни знову масово почали осідати в Росоші – у середньому 13,5 господарств щороку. Усім їм без винятку власником було надано по півшнура поля. Частина новоприбулих зайняла «готові хати» по селянах-втікачах, частина будувалася. На час будівництва дехто з них перебував на становищі «комірника». Таким наказувалося «будуватися тепер, коли слободи мають, а не тоді, як вже панщину відробляти повинні». Для будівництва житла слободянам адміністрації дозволяли використати декілька днів панщини [16, с.48].

У маєтках М. Жевуського новоприбулим дозволялося брати під будівництво позику за квітами, яку після заселення в новий будинок необхідно було поступово погасити. В. Маркіна згадує

на Поділлі й позики слободянам під придбання волів, посівного зерна та хліба [12, с.32].

Піддані з категорії «давно осілих» перебували на менш пільгових умовах. Коли молода сім'я отримувала від пана «готову хату й ґрунт при ній», то повинна була відробляти панщину до нового врожаю, зате від інших данин звільнялась на цілий рік. Якщо знаходились «такі, що і від ґрунту і від окремого житла відмовлялись», вони мали «відробляти панщину в повному обсязі й данину всіляку віддавати» [9]. Д. Похилевич зазначав, що «допомога, яка надавалася двором новоприбулим селянам і давнім підданим, не була проявом гуманізму, а диктувалася кінцевою метою двору – необхідністю відбудови помістя» [22, с.143].

Якщо до початку 60-х років XVIII ст. на Поділлі 1/5 орних земель пустувала [7, с.144], то згодом ситуація змінилася. 23 червня 1760 р. адміністратор Михаїлпільського фільварку повідомляв М. Жевуському про те, що «з людей прийшлих жодного гроша не береться, але їх заохочується допомогою». Одночасно він скаржився на те, що вже «нема ґрунту, коли його і давнім ослим не вистачас, належного їм». Коліївщина дещо призупинила цей процес, тому Жевуські змушені були по її завершенні (1773) піти на збільшення терміну слобод новопоселенцям до п'яти років [16, с.50].

Таким чином, найістотнішими ознаками залежного селянства Подільського воеводства в XVIII ст. було прикріплення їх до землі й зростаючий примус до виконання повинностей. У зв'язку з цим розділяємо точку зору відомого польського історика Владислава Серчика про те, що примус селян до повинностей і закладення фільварку були ознакою впевненості феодала у міцності осідання підданих на ґрунті. Водночас, дослідження кінця XX – початку XXI ст. спростовують висновки В. Маркіної про тричленний поділ маєтків за формою ренти, про 4-6 річні слободи (коли насправді вони надавалися на термін 1-3, й значно рідше – на 5 років), про формування фільварково-панщинних відносин протягом 30–60-х років XVIII ст. (а не вже у 20-х роках, як це випливає з документів) тощо.

Список використаних джерел:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – Ч. 2. – Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. (1654–1697 гг.) / под ред. Н.В. Стороженко. – 719 с.
2. Балух В. О. Фільварки пізньосередньовічної Польщі / В. Балух ; відп. ред. О.І. Сич ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 378 с.
3. Балух В. Організація збуту фільваркової продукції пізньосередньовічних польських фільварків на експорт // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С.120-125.
4. Баранович А.И. К изучению магнатских архивов Украины / А.И. Баранович // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Вып. 5. – С.152-160.
5. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А.И. Баранович – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 183 с.

6. Баранович А.И. Фольварки Вишневецкого ключа / А.И. Баранович // Сб. ст., посвященных академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С.117-131.
7. Господарство України в період розкладу феодалізму і генезису індустріального суспільства (XVI–XVIII ст.) // Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко та інші ; відп. ред. Б.Д. Лановик. – К., 1994. – С.105-208.
8. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Михайло Грушевський : [репринтне видання]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1996. – 623 с.
9. Крикун М.Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. / М.Г. Крикун // Вісник Львівського університету. Серія історична / відп. ред. В.К. Осечинський. – Львів : Вид. Львів. ун-ту, 1965. – Вип. 3. – С.61-67.
10. Крикун М.Г. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. / М.Г. Крикун // Вісник Львівського університету. Серія історична / відп. ред. В.К. Осечинський. – Львів : Вид. Львів. ун-ту, 1965. – Вип. 2. – С.72-76.
11. Крикун М.Г. Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. / М.Г. Крикун // Український історико-етнографічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2 / відп. ред. І.О. Гуржій. – С.85-104.
12. Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие) / В.А. Маркіна. – К. : Изд. Киев. ун-та, 1961. – 236 с.
13. Маркіна В.О. До питання застосування найманої праці в господарстві польських магнатів на Правобережній Україні в др. пол. XVIII ст. / В.О. Маркіна // Вісник Київського ун-ту. – 1958. – № 1. – Серія історії і філософії. – Вип. 1. – С.95-109.
14. Маркіна В.О. До питання про зв'язок магнатського господарства з ринком Правобережної України / В.О. Маркіна // Вісник Київського ун-ту. – 1959. – № 2. – Серія історії і філософії. – Вип. 1. – С.81-97.
15. Маркіна В.О. Про грошову й відробітну ренту на Правобережній Україні в др. пол. XVIII ст. / В.О. Маркіна // Укр. іст. журн. – 1959. – № 2. – С.32-39.
16. Овсінський Ю. «Слобідська» політика магнатів Жевуських у їх маєтках у Подільському воєводстві Речі Посполитої (10–80-ті рр. XVIII ст.) / Ю. Овсінський // Гуржівські історичні читання : зб. наук. праць. – Черкаси, 2009. – Вип. 3. – С.48-49.
17. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхаїла Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30-70-ті роки XVIII ст.) / Ю. Овсінський // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С.53-71.
18. Овсінський Ю. Ставкове господарство у подільсько-волинських маєтках Міхаїла Жевуського (1739–1776) / Ю. Овсінський // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична / відп. ред. М. Мудрий. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С.540-558.
19. Овсінський Ю. Тваринництво у фільварках Подільського воєводства у XVIII ст. (на матеріалах маєтків Міхаїла Жевуського) / Ю. Овсінський // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 82-114.
20. Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхаїла Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. / Ю. Овсінський // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. / відп. ред. М. Мудрий. – Львів, 2001. – Вип. 37. – Ч. 1. – С.198-213.

21. Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії / Ю. Овсінський // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 55. – Львів, 2005. – С.29-40.
22. Похилевич Д.А. Крестьяне-слуги в Великом княжестве Литовском в XVII-XVIII веках / Д.А. Похилевич // Средние века. – 1962. – Вып. XXI. – С.141-169.
23. Серчик В.А. Становище селян на Правобережній Україні (др. пол. XVIII ст.) / В.А. Серчик // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С.67-73.
24. Трубочанінов С.В. Документи Головного архіву давніх актів у Варшаві – важливе джерело для вивчення історії Поділля XV–XVIII ст. / С.В. Трубочанінов // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.173-174.
25. Трубочанінов С.В. Наш край в І-й пол. XVIII ст. / С.В. Трубочанінов // Наук. праці іст. фак-ту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Том 1. – С.228-235.
26. Трубочанінов С.В. Наш край в ІІ-й пол. XVIII ст. / С.В. Трубочанінов // Наук. праці іст. фак-ту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Том 2. – С.228-237.
27. Якубський В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши / В.А. Якубский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. – 120 с.
28. Guldon Z. Związki handlowe dobr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku / Zenon Guldon. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. – 204 s.
29. Serczyk W.A. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / Władysław Serczyk. – Wrocław; Warszawa; Kraków : PAN. Oddział w Krakowie, 1965. – 168 s.

In this report is analysing obligation of landless peasants in Podilsky office of voivode in the 18th century mainly on the materials of the Zhevuski estate complex.

Key words: *Podilsky office of voivode, landless peasants, obligation.*

Отримано: 30.06.2011

УДК 94(477.43).084.6

А. Ю. Матвеев

ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ «ОБМЕЖЕННЯ І ВИТІСНЕННЯ КУРКУЛЬСТВА» НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (1927–1929 рр.)

У статті зроблено спробу висвітлити проведення в подільському та східноволинському селі політики «обмеження та витіснення куркульства» та довести, що в ході означеної кампанії постраждали не лише заможні селяни, а в більшості й середнє селянство.

Ключові слова: *колективізація, розкуркулення, одноосібники, куркулі, тоталітарна система, хлібозаготівлі, самообкладання.*

Уже з середини 90-х минулого століття почали з'являтися ґрунтовні роботи, які, як правило, торкалися чотирьох основних проблем: методів, характеру та наслідків колективізації сільського господарства; розкуркулення і депортації селян; селянського опору колективізації і розкуркуленню; голодомору 1932–1933 рр. Найбільший внесок у вивчення колективізації сільського госпо-